

УДК 159.922.8:355.01(477)
DOI <https://doi.org/10.32782/2312-8437.50.2022-6>

КОВАЛЕНКОВА Алла – аспірант кафедри психосоматики та психологічної реабілітації, факультет психології, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, вул. Пирогова, 9, м. Київ, Україна, індекс 01601 (a.a.kovalenkova@npu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4603-7506>

ПОНЯТТЯ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА В СУЧАСНИХ УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті проведено теоретико-емпіричний аналіз поняття життєстійкості одного з надчутливих прошарків населення – осіб підліткового віку. Такий аналіз зумовлений сучасними реаліями раптового повномасштабного воєнного вторгнення Росії на територію України. Важливою проблемою є дослідження життєстійкості осіб підліткового віку як запобіжний захід небажаним наслідкам стресогенних чинників у період воєнного конфлікту. Психологічна витривалість дає змогу людині швидко адаптуватися до раптово змінюваних несприятливих умов, наслідків важких життєвих ситуацій та емоційних реакцій на важкі події; запобігти розвитку депресивних станів. У рамках дослідження життєстійкість розглядається як основний ресурс для подолання складних життєвих ситуацій, як здатність особи підліткового віку контролювати життєві події та керувати ними в умовах невизначеності, сприймати труднощі як цінний досвід та успішно їх долати, використовуючи це як можливість для особистісного психофізичного зростання. У статті досліджено основні складники поняття життєстійкості осіб підліткового віку, її властивості та ознаки. Проаналізовано взаємозв'язок із подібними поняттями та явищами у вітчизняній та зарубіжній літературі. Виявлено основні чинники впливу на життєстійкість підлітка як у позитивному значенні, так і в негативному, що знижує психологічний опір особистості у складній життєвій ситуації, а саме в умовах воєнного конфлікту в Україні.

Ключові слова: життєстійкість, резильєнтність, підлітковий вік, війна, воєнний конфлікт, складна життєва ситуація.

KOVALENKOVA Alla – Postgraduate student of the Department of Psychosomatics and Psychological Rehabilitation, Faculty of Psychology, Dragomanov Ukrainian State University, 9, Pyrohova Str., Kyiv, Ukraine, postal code 01601 (a.a.kovalenkova@npu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4603-7506>

THE CONCEPT OF HARDINESS OF A TEENAGES UNDER CURRENT MARTIAL CONDITIONS IN UKRAINE

Abstract. The article carries out a theoretical and empirical analysis of the concept of sustainability of one of the most sensitive stratum of the population – adolescents. Such an analysis is conditioned by the modern realities of a sudden full-scale military invasion of Russia on the entire territory of Ukraine. An important problem is the study of the vitality of adolescents as a preventive measure against the undesirable consequences of stress factors during a military conflict. Psychological endurance enables a person to be quickly adapted to suddenly changing unfavorable conditions, consequences of difficult life situations and emotional reactions to difficult events; as a prevention of the development of depressive states. In the framework of this study, hardiness is considered as the main resource for overcoming difficult life situations, as the ability of an adolescent to control their life events and manage them in conditions of uncertainty, to perceive difficulties as a valuable experience and to successfully overcome them, using it as an opportunity for personal psychophysical

growth. The article examines the main components of the concept of vitality of adolescents, its properties and signs. Analyzed relationship with similar concepts and phenomena in domestic and foreign science literature. The main factors affecting the hardiness of a teenager have been identified; both in a positive sense and in a negative sense, which reduces the psychological resistance of an individual in a difficult life situation, namely in the conditions of the military conflict in Ukraine.

Key words: *hardiness, resilience, adolescence, war, military conflict, difficult life situation, Ukraine.*

Постановка проблеми. Підлітковий вік є одним із найбільш важливих періодів для становлення розвитку особистості. У цей час відбувається активний процес становлення фізичного та психічного здоров'я. На рівні свідомого і несвідомого закладаються процеси майбутніх моделей поведінки в життєвих ситуаціях. Рівень життєстійкості підлітка вкрай важливий у процесі подолання різних життєвих труднощів, а також у подальшій реалізації себе у дорослому житті. Проблема життєстійкості особистості підлітків стає особливо актуальною сьогодні і виходить на перший план наукового осмислення, а її подальше дослідження є необхідним у сучасних надскладних умовах воєнних подій на території України.

Мета статті – розкрити та обґрунтувати поняття життєстійкості особистості підлітка в сучасних умовах воєнного конфлікту в Україні.

Виклад основного матеріалу. Вивчення поняття «життєстійкість», або англійською *hardiness*, розпочалося порівняно нещодавно, на початку 80-х років ХХ ст. коли вперше було введено термін *hardiness* у понятійний апарат психологічної науки американськими психологами Сьюзен Кобейс і Сальватором Мадді. У вітчизняній психології починаючи з 2000 р. вчені запропонували позначати це поняття українською мовою як життєстійкість.

Було досліджено концепцію життєстійкості С. Мадді, С. Кобейса, П. Бартона, концепцію самодетермінації особистості Е. Десі та Р. Райана, самоставлення В. Століна і С. Пантелеєва, самоефективність А. Бандури, умов психологічного благополуччя С. Кравчук та К. Ріфф, сукупності рівнів підсистем життєстійкості різного порядку А. Чиханцової та інших сучасних науковців, які вивчали проблему життєстійкості осіб підліткового віку в умовах воєнного конфлікту.

Свій внесок у вивчення предмету життєстійкості зробили такі зарубіжні вчені, як S. Maddi, D. Khoshaba, M. Travers, P. Tomanek, H. Lee, S. E. Pollock, V. Florian, M. Sheard, O. Taubman, S. Siddiq, M. Mikulincer, D. Clarke, M. Rush, J. Low, D. Wiebe, G. Leak, B.M. Jennings, D. Williams, D. Evans, P.C. Clark, J. Banks, C. Huang та ін. Також проблему життєстійкості в умовах війни вивчали такі вітчизняні науковці, як Т. Титаренко, С. Кравчук, В. Чернобровкін, В. Чернобровкіна, С. Богданов, О. Залеська, Л. Сердюк, О. Басенко, С. Кондратюк, В. Климчук, Т. Тарабрина та ін.

Проблема життєстійкості осіб підліткового віку останнім часом дуже актуальна, що пояснюється початком воєнної агресії Росії та введенням воєнного стану в Україні від 24 лютого 2022 р. Разом із цим з'явилася інформаційна насиченість та прискорився ритм життя сучасного підлітка. Виникли раптові нові життєві ситуації, до яких необхідно пристосовуватися дуже швидко, і саме ця рапідність викликає стрес для психіки підлітка. Підлаштування під нові умови буття вимагає від особи підліткового віку психічної витривалості та резильєнтності, а також постає необхідність набувати нових навичок для вирішення проблем і здобувати якість ефективної самореалізації в нових умовах життя. Життєстійкість є одним з основних понять розвитку, виживання та самостійного існування у суспільстві для осіб підліткового віку. А також важливо відзначити, що підлітковий вік є найбільш чутливою віковою категорією, тому що це стосується періоду гормональної перебудови організму, зміни настрою та розвитку самосвідомості особистості. У цьому віці відбувається важливий початковий процес перебудови психологічної структури особистості з дитячої на дорослу.

У своїй науковій праці дослідник G.J. Craig розвіяв міф про те, що зміни у поведінці підлітка є результатом виключно підвищеного рівня гормонів (G.J. Craig, 2010). Навпаки, вагомими чинниками впливу на прояв поведінки підлітка є: соціокультурні очікування, сімейна обстановка, стосунки в школі, засоби масової інформації, оточення друзів, дозвілля, наявність цілей та їх досягнення. Разом із тим відповідальність за своє життя, за виживання, навчання, стосунки в сімейному колі лягає на плечі підлітка. Усе це зумовлює необхідність більш глибокого

дослідження предмета життєстійкості (*hardiness*), запропонованого американським психологом S. Maddi, який розкрив предмет життєстійкості як патерн структури установок та навичок, що дає змогу перетворити зміни у навколишній дійсності на можливості людини. У вітчизняній психології проблема життєвих ситуацій, і особливо важких та екстремальних життєвих ситуацій, розробляється багатьма авторами, що спираються на такі поняття, як «копінг-стратегії», «стратегії подолання важких ситуацій» та ін.

Життєстійкість (*hardiness*) являє собою систему переконань про себе, про світ, про відносини зі світом (S. Maddi, 1994). Це симбіоз, що включає у себе три порівняно автономні компоненти: залученість, контроль та прийняття ризику, присутність яких у цілому мінімізує внутрішню напругу особистості в стресових ситуаціях за рахунок стійкого опанування (*hardy coping*) стресів і сприйняття їх як менш значущих. Залучення (*commitment*) визначається як переконаність у значущості того, що відбувається, у результаті людина отримує задоволення від власної діяльності. На противагу цьому відсутність подібної переконаності породжує почуття відсторонення, відчуття себе «поза» життям. Контроль (*control*) являє собою переконаність у тому, що боротьба дає змогу вплинути на результат того, що відбувається, нехай навіть цей вплив не абсолютний і успіх не гарантований. Протилежність цьому – відчуття власної безпорадності. Людина із сильно розвиненим компонентом контролю відчуває, що сама вибирає свою діяльність, свій шлях. Прийняття ризику (*challenge*) – переконаність людини в тому, що все те, що з нею трапляється, сприяє її розвитку за рахунок накопичення досвіду, неважливо, позитивного чи негативного (S. Maddi, 1980). Особа підліткового віку, яка знаходиться на початковому шляху опанування своїх емоцій та керування системою переконань про себе, про світ, про відносини зі світом, розглядає життя як спосіб набуття досвіду та готова діяти за відсутності надійних гарантій успіху, на свій страх і ризик. Поняття життєстійкості (*hardiness*) було досліджено американським дослідником та відомим психологом S. Maddi, а також його колегою американською психологінею С. Кобейс. Упродовж багатьох років вони досліджували життєстійкість у різних її проявах. Вони затвердили той факт, що життєві труднощі та негаразди по-різному впливають на поведінку людей. У своєму дослідженні науковці взяли загальну вікову групу. Учені зазначили, що одна група досліджуваних під впливом стресу мобілізує свої сили та знаходить невикористані особистісні ресурси і в подальшому долає важкі стресові ситуації. Результати іншої групи протилежні: вони відчувають апатію, байдужість до повсякденних справ, які раніше приносили задоволення, уникають можливості пізнавати щось нове, прагнуть до сталого способу життя, оминають потенційні зміни в житті. За допомогою практичних методів дослідження автори визначили особистісний конструкт *hardiness* (життєстійкість), який характеризує рівень здатності особистості витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість, не знижуючи успішність діяльності. Доведено, що елементами життєстійкості особистості є: контроль, залученість, виклик, цілі, цінності, смисли, самоствавлення, самостійність, потреба в самоактуалізації. Структура життєстійкості, що була розроблена науковцями, є послідовністю стійких позитивних властивостей особистості, що сприяють успішному пристосуванню людини до змін навколишнього світу у своєму прагненні до мети (S. Maddi, 2005).

Науковиця І.С. Булах визначила, що підлітковий вік є перехідним періодом від дитинства до дорослості, і якісні зміни, що відбуваються в інтелектуальній та мотиваційно-емоційних сферах особистості підлітка (інтенсивний, нерівномірний розвиток і зростання організму, особистісні новоутворення та ін.), породжують новий рівень розвитку його самосвідомості, зокрема потребу в самоствердженні, рольовому самовизначенні, рівноправному й довірливому спілкуванні з ровесниками і дорослими (І.С. Булах, 2013). Чим глибший і міцніший інтелектуальний розвиток підлітка, тим є вищий показник життєстійкості у подоланні моральних перепон у важкій життєвій ситуації.

Дослідження у сфері позитивних емоцій, життєстійкості та резильєнтності науковця К. Карампас показали, що позитивні емоції суттєво корелюють із вищим рівнем життєстійкості та кращим психосоматичним здоров'ям, тоді як негативні емоції співзалежать із нижчим рівнем стійкості та незадовільним рівнем психосоматичним здоров'я. Окрім того, було доведено, що високий рівень життєстійкості має вплив на поліпшення психосоматичного здоров'я (К. Карампас, 2016).

Основний ракурс дослідження вітчизняної науковиці А.О. Чиханцової полягає у розгляді життєстійкості особистості як системного утворення, що сприяє перетворенню стресових

життєвих подій на нові можливості для розвитку. Вона розглядає життєстійкість особистості як неподільну структуру, що має сукупність рівнів підсистем різного порядку, які постійно взаємодіють між собою. А також ця багаторівнева цілісна система є результатом самоорганізації всієї системи життєстійкості особистості (А.О. Чиханцова, 2021).

Концепція дослідження полягає у тому, що життєстійкість як цілісний психологічний феномен охоплює феноменологію становлення особистості та її базових життєвих установок, поведінкові стратегії долаття стресових ситуацій та екзистенціальної тривоги; життєстійкість формується і розвивається як цілісне особистісне утворення, зумовлене комплексом взаємодіючих параметрів особистості. Як цілісна система взаємовідносин особистості зі світом життєстійкість є тим необхідним ресурсом, що може сприяти підвищенню її фізичного і психічного здоров'я, успішної адаптації у стресових ситуаціях із виходом на рівень трансадаптації, пов'язаної із самодетермінацією та самореалізацією особистості. Життєстійкість розглядається як цілісне утворення, що поєднує значимі для особистості цілі та цінності, самоставлення, стильові характеристики поведінки, детерміновані установками і переконаннями щодо світу, соціального оточення і свого місця в ньому. Причому розвиток таких компонентів життєстійкості, як залучення, контроль і виклик, сприяють формуванню позитивного ставлення до себе і подій життя (А.О. Чиханцова, 2021).

Сам термін «життєстійкість» складається з двох слів і окреслений яскравим емоційним забарвленням, оскільки включає емоційно значуще слово «життя» і сучасну психологічну властивість «стійкість». Цей термін активно став використовуватися у психологічних дослідженнях, оскільки він характеризує опір життєвим негараздам у розмаїтті складних ситуацій. Однак важливо відзначити, що під час дослідження психологічних процесів протистояння людиною стресу, боротьби в екстремальних ситуаціях, здатності до особистісного розвитку у важких життєвих обставинах використовуються різні поняття. Але всі вони частково є спорідненими з поняттям «життєстійкість» і, перш за все, відображають наявність існуючої внутрішньої спроможності людини, якою вона може скористатися в різних ситуаціях життя.

За даними дослідження сучасної науковці Г.П. Мозгової, внутрішні чинники ефективності адаптації особистості пов'язані з такими ознаками, як самоконтроль, саморегуляція, самореалізація, психодинамічна ергічність і пластичність. Адаптивною психодинамічною властивістю є активність, а неадаптивною – емоційність. Успішність адаптації також залежить від психологічного здоров'я і розвитку волі (Г.П. Мозгова, 2016). Отже, добре розвинуті внутрішні чинники адаптивності до раптово змінюваної ситуації надають упевненість та рішучість особі підліткового віку, що дає змогу підкріпити самоповагу. Проблеми особливостей життєстійкості та психологічної пружності особистості підліткового віку, як запобіжників негативних наслідків воєнного конфлікту. Виявлено значущі позитивні кореляційні зв'язки між психологічною пружністю та життєстійкістю, залученістю, контролем та прийняттям ризику. Детермінантами психологічної пружності у осіб юнацького віку виступають: прийняття ризику, залученість, контроль (С.Л. Кравчук).

Із погляду сучасної науки слід розглядати психологічні чинники як рушійну силу будь-якого процесу, дію та причину. Зазначені чинники несвідомо впливають на психічні процеси, що проявляються у відчуттях, пам'яті, сприйнятті дійсності, мислення та уяви. Також вони стосуються психологічних станів, таких як напруженість, фрустрація, емоції, почуття та мотивація. Психологічні чинники впливають на такі психологічні властивості особистості, як здібності, задатки, характер, темперамент та спрямованість. Отже, психологічні чинники – це рушійна сила будь-якого процесу, що впливає на психічні процеси, стани та властивості. У трудовій діяльності розрізняють такі психологічні чинники, як пізнавальні процеси, емоційно-вольові стани та властивості особистості.

П. Вербицька зазначає, що тривалий характер негативних соціальних процесів і наростаючі явища економічної кризи призводять до розпаду звичних соціальних зв'язків, дрібних внутрішніх конфліктів особистості та руйнівної взаємодії у сімейних стосунках. Крах сталих ідеалів та авторитетів, переосмислення життєвих цілей спричиняють втрату звичного способу життя, відчуття власної гідності. Звідси – тривожна напруженість і розвиток кризи ідентичності особистості (П. Вербицька, 2009).

У концепції соціальної травми Л.М. Коробка описує негативні чинники обставин, до яких ми відносимо, зокрема, воєнний конфлікт. Науковиця обґрунтовує таке явище, як «симптом

соціальної травми», описує характер такого впливу на життєдіяльність людей як соціально травматичний. У наукових роботах можна бачити, як несприятливі соціальні зміни можуть зменшувати життєтворчу здатність спільноти та наскільки соціальне зрушення може змушувати особистість і спільноти до відновлювальних, тобто адаптивних, зусиль (Л.М. Коробка).

Результати досліджень психосоціальних передумов розвитку життєстійкості у підлітковому віці в умовах воєнного конфлікту доводять, що в період наріжних психосоматичних змін, значних потенціалів та ризиків життєстійкості індивіда розвивається у взаємодії внутрішніх та зовнішніх ресурсів та різних соціоекологічних рівнів перебування, позитивна, захисна дія яких набуває особливо критичного значення саме в умовах перебування у надзвичайній ситуації воєнного конфлікту. Висока інтенсивність переживання стресових подій в умовах війни, супутні стресові чинники, виснаження копінг-ресурсів призводять до різкого послаблення життєстійкості та погіршення психічного здоров'я особи. О.М. Басенко відзначає, що підлітку ще бракує соціальної і психологічної зрілості та життєвого досвіду, необхідних для усвідомлення та опанування стресових подій, що відбуваються навколо (О.М. Басенко, 2019).

Рушійною силою формування життєстійкості може виступати конкретна діяльність, виражена в особистих внутрішніх переконаннях особистості до об'єктивних умов буття. Усвідомлення власної життєвої перспективи є не лише центральним новоутворенням психічного і особистісного розвитку в юнацькому віці, а й потребує знання власних можливостей і потреб (В. Панок, 1999). Саме юнацький вік є сензитивним для утворення ціннісної орієнтації як стійкого елемента життєвої перспективи. Однак у кожного другого юнака або дівчини існує конфлікт у ціннісній сфері стосовно об'єктивної оцінки реальної ситуації. Як наслідок, не зумівши досягти своїх життєвих планів або хоча б пристосуватися до реалій, окремі з них постійно перебувають у кризовому стані, що може призвести до втрати власне цінності життя (Л. Назаренко, 2014). Для того щоб попереджувати небажані психологічні стани, вважаємо за доцільне сконцентруватися на розвитку життєстійкості осіб підліткового віку як у закладах освіти, так і на дистанційній основі для зміцнення життєвої позиції підлітків. Погоджуємося з висновками у науковій праці С.М. Кондратюк, де вона зазначила, що людина з розвинутою життєстійкістю може адекватно переживати життєві негаразди, отримувати вміння долати труднощі. Варто пам'ятати, що у складних життєвих ситуаціях важливо не зупинятися. Потрібно навчитися сприймати фільтровану інформацію, яку ми отримуємо з різних джерел, при цьому не піддаватися паніці та обмірковувати шляхи вирішення питання. Отриманий досвід успішного подолання кризових обставин сприяє особистісному зростанню, є необхідним для підтримки психічного здоров'я особистості (С.М. Кондратюк, 2022).

Висновки. Сучасні умови воєнного конфлікту в Україні, у яких формується життєдіяльність підлітка, можна назвати екстремальними та стимулюючими розвиток стресу. Це призводить до загального зниження почуття безпеки та захищеності. Ситуація загрози життю стає дедалі звичнішим атрибутом. Визначено, що підліток отримує досвід зі свого світосприйняття дійсності, далі мозок запам'ятовує модель поведінки в стресовій ситуації та в наступній схожій важкій життєвій ситуації підліток підсвідомо буде використовувати вже набутий раніше досвід. Безумовно, така вивчена поведінка несвідомого впливає на рівень формування життєстійкості особи підліткового віку. Превентивною мірою запобіжного характеру потрапити у пастку гострих емоційних станів у момент стресової ситуації має бути сучасна програма та методологія підвищення життєстійкості для осіб підліткового віку в умовах складної життєвої ситуації. В умовах воєнного конфлікту особистість підлітка попадає у жорсткі умови невизначеності та раптових щоденних змін. Рівень життєстійкості підлітка в таких умовах залежить від моральної підготовки, що відбувалася впродовж життя, до настання несприятливих подій. Важливо зауважити, що в складній життєвій ситуації не припиняється розвиток та розширення кордонів формування життєстійкості осіб підліткового віку.

Перспективою подальшого дослідження є вивчення феномену життєстійкості осіб підліткового віку, які перебувають у складній життєвій ситуації, посилення формування життєстійкості у підлітків із метою подолання стресу під час складних життєвих обставин та мати здатність сприймати складну ситуацію не з позиції страху, а з позиції цікавості як ребусу долі. Неочікуване настання повномасштабного воєнного конфлікту в Україні зумовлює необхідність розроблення нових сучасних методів та програм для вжиття подальших практичних заходів

для підвищення життєстійкості осіб підліткового віку, що знаходяться в Україні у період воєнного конфлікту, а також для тих, що виїхали за кордон.

Література

- Басенко О.** Психосоціальні передумови розвитку життєстійкості у підлітків в умовах воєнного конфлікту. *Український психологічний журнал*. 2019. № 2(12). С. 39.
- Булах І., Лук'янов А.** Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. С. 155.
- Вербицька П.** Громадянське виховання учнівської молоді: сучасні аспекти розвитку : монографія. Київ : Генеза, 2009. С. 384.
- Craig, G.** (2010). *Pearson Education*. Prentice Hall. P. 358–374. USA: University of California.
- Karampas, K., Galanakis, M., Stalikas, A.** (2016). *Resilience, Positive Emotions, Psychosomatic Health, Cadets. Psychology*. Vol. 7. № 13. Greece : Department of Special Education, University of Thessaly, Volos.
- Кондратюк С.** Життєстійкість як ресурс подолання життєвих труднощів в умовах війни. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. Вип. 4. С. 82.
- Коробка Л.** Психологічні стратегії як засоби реалізації індивідуальної і колективної адаптації до наслідків воєнного конфлікту. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2018. Вип. 41(44). С. 48–55.
- Костюк Г.** Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості Київ : Рад. шк., 1989. 608 с.
- Maddi, S.** (2013). *Hardiness: Turning Stressful Circumstances Into Resilient Growth*. Springer. Dordrecht. P. 175–215. Bath, UK: University of Bath.
- Maddi, S., Khoshaba, D.** (2005). *How to Succeed No Matter What Life Throws at You. Resilience at Work*. New York, USA.
- Maddi, S., Khoshaba, D.** *Hardiness and Mental Health. Journal of Personality Assessment*. 1994. V. 63. № 2. P. 267–273.
- Maddi, S.** (1980). Developmental value of fear of death. *Journal of mind and behavior*. № 1. P. 84–93.
- Мозгова Г., Уваркіна К.** Психологічна адаптація студентської молоді до процесу навчання. *Серія 12: Психологічні науки*. 2016. Вип. 4(49). С. 161. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова.
- Maddi, S.** (1980). Developmental value of fear of death. *Journal of mind and behavior*. № 1. P. 84–93.
- Назаренко Л.** Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. Тернопіль, 2014. С. 581.
- Панок В.** Основи практичної психології : підручник. Київ: Либідь, 1999. 536 с.
- Ходорівська Н.** Групова адаптація в умовах соціальних змін. *Соціальні виміри суспільства*. 1999. Вип. 3. С. 92–104.

References

- Basenko, O.** (2019). *Psychosocialni peredumovy rozvytku zhytystykyosti u pidlitkiv v umovah voennogo konfliktu. [Psychosocial prerequisites for the development of hardiness of adolescents in the conditions of a military conflict]*. *Ukrainsryi Psychologichnyi Zhurnal – Ukrainian Psychological Journal*. № 2. (12). P. 39. Kyiv : KNU imeni Tarasa Shevchenka [in Ukrainian].
- Bulakh, I., Lukianova, A.** (2013). *Mizhnarodnyi naukovyi forum: sociolohiia, psyholohiia, pedahohika, menedzhment [International scientific forum: sociology, psychology, pedagogy, management]*. P. 155. Kyiv : NPU imeni M. P. Dragomanova [in Ukrainian].
- Verbyczka, P.** (2009). *Hromadske vyhovannya uchnivskoi molodi: suchasni aspekty rozvytku [Civic education of student youth: modern aspects of development]*. Monograph. P. 384. Kyiv : Geneza [in Ukrainian].
- Craig, G.** (2010). *Pearson Education*. Prentice Hall. P. 358–374. USA : University of California.
- Karampas, K., Galanakis, M., Stalikas, A.** (2016). *Resilience, Positive Emotions, Psychosomatic Health, Cadets. Psychology*. Vol. 7. No. 13. Greece : Department of Special Education, University of Thessaly, Volos.
- Kondratyuk, S.** (2022). *Zhytystykyist yak resurs podolannya zhyttevyh trudnoshiv v umovah viyny [Hardiness as a resource for overcoming life's difficulties in war conditions]*. *Dniprovskiyi naukovyi chasopys publichnogo upravlinnia, psyholohii, prava – Dnipro scientific journal of public administration, psychology, law*. Vol. 4. P. 82. Dnipro [in Ukrainian].
- Korobka, L.** (2018). *Psychologichni stratehii yak zasoby realizacii indyvidualnoi i kolektyvnoi adaptacii do naslidkiv voennogo konfliktu [Psychological strategies as a means of implementing individual and collective adaptation to the consequences of military conflict]*. *Naukovi studii iz socialnoi ta politychnoi psyholohii – Scientific studies in social and political psychology*. Vol. 41 (44). P. 48–55. Kyiv [in Ukrainian].
- Kostyuk, G.** (1989). *Navchalno-vyovnyi proces i psyhichni rozvytok osobystosti [Educational process and mental development of personality]*. P. 608. Kyiv : Rad. shk. [in Ukrainian].
- Maddi, S.** (2013). *Hardiness: Turning Stressful Circumstances Into Resilient Growth*. Springer. Dordrecht. P. 175–215. Bath, UK : University of Bath.
- Maddi, S., Khoshaba, D.** (2005). *How to Succeed No Matter What Life Throws at You. Resilience at Work*. New York, USA.

- Maddi, S., Khoshaba, D.** (1994) *Hardiness and Mental Health*. Journal of Personality Assessment. Oct. V. 63. № 2. P. 267–273. London, UK : Taylor & Francis journal editors.
- Maddi, S.** (1980). *Developmental value of fear of death*. Journal of mind and behavior. № 1. P. 84–93. New York : Institute of Mind and Behavior, Inc.
- Mozgova, G., Uvarkina, K.** (2016). *Psyholohichna adaptaciia studentskoi molodi do procesu navchannia [Psychological adaptation of student youth to the learning process]* Vol. 12: Psyholohichni nauky – Psychological Sciences. Ouput 4(49). P. 161. Kyiv : Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova [in Ukrainian].
- Maddi, S.** (1980). *Developmental value of fear of death*. Journal of mind and behavior № 1. P. 84–93. New York : Institute of Mind and Behavior, Inc.
- Nazarenko, L.** (2014). *Zbirnyk materialiv mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferencii [Collection of materials of the international scientific and practical conference]*. P. 581. Ternopil [in Ukrainian].
- Panok, V.** (1999). *Osnovy praktychnoi psyholohii [Basics of practical psychology]*. Textbook. P. 536. Kyiv : Lybid [in Ukrainian].
- Hodorivska, N.** (1999). *Групова адаптація в умовах соціальних змін [Group adaptation in conditions of social changes]*. Socialni vymiry suspilstva – Social dimensions of society. Vol. 3. P. 92–104. Kyiv : Instytut sociolohii NANU [in Ukrainian].